

DİRÇƏLİS

Sentyabr
September

2000

9 (31)

XXI

ƏSİR

Rebirth
XXI
century

**Azərbaycan Dövlət Quruculuğu
və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu**

**Azerbaijan Institute of State Building
and International Relations**

Сејидаға Онуллаһи,
тарих елмләри доктору,
Огтај Әфәндијев,
тарих елмләри доктору

Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Туси (17.II.1201–26.VI.1274)

Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Туси Чәһруддә доғулмуш, ушағлыг илләрини Тусда кечирмишдир. Атасы Фирузшаһ Чәһруди лағәби илә танынмыш Мәһәммәд ибн һасән Туси Тус шәһәринин танынмыш адамларындан олмушдур. Фирузшаһ кәнч јашларында тәһсил алмағ үчүн Нахчывандан Туса кетмиш, орада мәскән салмышдыр. Нәсирәддин Мәһәммәд Нишапур вә Гумда өз тәһсилини давам етдирмишдир. Мәнтиг, тибб, фәлсафа, һугуг, ријазийјат, астрономија, мусиги, һәдис елмләринин јүксәк вә дәрин биличиси олан Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Туси һәм дә шаир олмушдур. Әләмут, Исмаилләрин галасында һәбс едилмиш, 20 ил, јәни 1256-чы ил нојабрын 19-дәк орада мәһбәсдә олмушдур. һүләкү ханын әмри илә 1259-чу илин ијун ајында Мараға рәсәдханасынын әсасыны гојмушдур. Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Тусинин мәсләһәти илә Абага хан 1265-чи ил ијунун 19-да тахти-салтанәтдә отурмушдур.

Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Туси азәрбајчанлы иди. Онун сәләфләри вә хәләфләри Нахчыван, Ордубад, Дизмар, Марағада јашамышлар, узун ахтарышлардан сонра белә бир нәтичәјә кәлмишләр ки, Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Тусинин өлүмүндән 50 ил сонрадан индијәдәк онун нәсли Нахчыван вә Ордубадда јашамышдыр. Белә ки, Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Тусинин оғлу Фәхраддин Әһмәд әл-Марағи 1301-чи ил августун 27-дә вәфат етмиш, онун оғлу, јәни Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Тусинин нәвәси Мәһјәддин ибн Әһмәд Нахчывани (Туси) 1305-чи илдә Арранда Улчәјту Солтан Мәһәммәдин дүшәркәсиндә олмушдур.

Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд ибн Мәһәммәд ибн һасән 1274-чү ил ијунун 25-дә Бағдадда вәфат етмиш вә Сисијан гәбиристанлығында дәфн едилмишдир.

Хачә Рәшидәддин Фәзлуллаһ (1247–1318) Хачә Нәсирәддин Мәһәммәд Тусинин вәфаты илә әлағадар бир бейт әрәб дилиндә ше'р јазмышдыр. Азәрбајчан дилиндә ше'рин тәрчүмәси беләдир:

*Онун вәфатилә мәрдлик, елмәр өлдү.
Инди мәрдлик, елмәр гој раһат олсун.*

ХАЧӨ НӘСИРӘДДИН МӘХӘММӘД ТУСИНИН ДӨВЛӘТ ВӘ МАЛИҖӘ БАГТЫНДА РИСАЛӘСИ

Азәрбајчанын бөјүк мütәфәккир алими Хачө Нәсирәддин Мәхәммәд Туси 1201-чи ил февралын 17-дә анадан олмуш вә 1274-чү ил ијунун 26-да дүнјасыны дөјишмишдир. О, 1259-чу илдә Мараға рәсәдханасынын әсасыны гојмушдур. Онун астрономија, ријазијат, педагогика, фәлсәфә, дөвләт гурулушу вә саир сәһәләрә аид хејли елми әсәри вардыр.

Мәхәммәд Тусинин Хачө Әсиләддин Һәсән (?—14.Ш.1316), Хачө Сәдрәддин Әли, Фәхрәддин Әһмәд (?—27.УШ.1301) адлы үч оғлу вар иди. Әсиләддин Һәсән вә күрәкәни Мөвлана Низамәддин Әбдүлмәлик узун мүддәт Мараға рәсәдханасына рәһбәрлик етмишләр. Хачө Нәсирәддин Мәхәммәд Туси, онун сәләфләри вә хәләфләри азәрбајчанлы олмушлар. Хачө Нәсирәддин Мәхәммәд Тусидән сонра Нахчыван, Ордубад, Әјлис, Вәнәнд, Дизмарда онун хејли нәсли јашамыш вә инди дә јашамагдадыр.

Хачө Нәсирәддин Мәхәммәд Тусинин дөвләт идарәчилији вә малијә системи барәдә рисаләси вахтилә Иран алими Мүчтаба Минәви вә мәшһүр шәргшүнас алим Владимир Минорски тәрәфиндән чап едилмишдир. Лакин Иран алими Мүдәррис Рәзәви Али Сипәһсалар Мәдрәсәси Китабханасында Низамәддин Јәһја ибн Саид ибн Әһмәдин “Һәдајиг әс-сијәр фи адаб әл-мүлүк” әсәринин сонунә әләвә едилмиш башга нүсхәсини әлдә етмиш, дикәр нүсхәләрлә мугәјисәли шәкилдә рисаләнин камил бир нүсхәсини һазырлајыб 1956-чы илдә

Техранда “Мөчмүе-је рәсаел”¹ башлығы алтында чап етдији китабын 28-35-чи сәһифәләриндә нәшр етмишдир. “Һәдајиг әс-сијәр фи адаб әл-мүлүк” әсәри һ.757-чи ил шөввал ајында үзү көчүрүлдүјү үчүн рисаләнин дә һәммин тарихдә, јә’ни 1356-чы ил сентјабр ајында үзү көчүрүлдүјү еһтимал едилир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Иран алими Сејид Чәлил Һечазифәр “Хачө Нәсирәддин вә дөвләт мәфһуму” башлығы алтында “Варлыг” дәркисинин 1995-чи ил јанвар—мај тарихли 4-5-чи сајларында (сәһ.117-121) дәрч етдирдији мөгаләдә һәммин рисаләнин фарсча мәтнини вермәмиш, јалныз Хачө Нәсирәддин Мәхәммәд Тусинин дөвләт мәфһумуна даир фикирләри барәдә өз елми мүлаһизәләрини шәрһ етмишдир.

Ашағыда һәммин рисаләнин фарс дилиндә мәтниндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмәни охучуларын нәзәринә чатдырырыг.

... Әмин-аманлыг рәһни олан дүнјанын падишаһы, һөрмәтли Мөвлана, бәшәр устады, өзүндән әввәл вә сонракыларын әфзәли, милләт вә динин көмәкчиси һөччәт-үл-ислам вәл-мүслимин Мәхәммәд ибн Мәхәммәд әл-Тусидән (Аллаһ онун әзиз руһуну мүгәддәсләшдирсин) тәләб етди ки, дүнјаны абад, гошун вә рәијјәти раһат сахламаг үчүн гәдим падишаһлар бу вилајәтләрдә нә кими гајда-ганун гојмушлар, бир јерә јазыб тәгдим етсин. О да ичра олуна һөкмә (әсәсланагаг) бу фәсли шифаһи олагаг деди:

Мин илдән аз-чох бир мүддәтдә Чин падишаһларынын гәдим мүлкләри вә бө-

јүк вилајәтләри олдулары үчүн онларын гајда-ганунлары (да) бир олмуш вә һәмишәки кими дә галмышдыр. Лакин бу вилајәтләрдә падишаһлар тез-тез дөјишдикләри вә (ихтијарларында) кичик вилајәтләр олдуғу үчүн онларын гајдалары дөјишдирилиб, һәр бир вилајәтдә башга (башга) гајдалар гојмушлар. Гәдим падишаһлар вә бу вилајәтләрин ағыллыларынын дедикләри вә ичра етдикләри гајдалар будур ки, јазыја кәтирилир:

Дејибләр ки, падишаһлығын әсасы ики шејә – бири гылынча, дикәри исә гәләмә (әсәсланыр). Гылынч гошунун әлиндә, гәләм исә катибләрин әлиндә олмалыдыр. Гошун әһлинин дөрд шәрти вардыр: Биринчи одур ки, онлар бир-бирилә мütтәфиг олмалыдырлар. **Икинчи**, падишаһлар илә һәмрә’ј, үчүнчү, падишаһын фәрманындан кәнар иш көрмәсинләр. **Дөрдүнчү** одур ки, иш адамы олуб, силаһ гајдаларыны өјрәниш олсунлар. Кимдә бу дөрд шәрт олмаса гошуна јарамаз. Гошун ичәрисинә кәлсә, она зәрәр вурар.

Падишаһ да гошуна мүнәсибәтдә дөрд шәртә риәјәт етмәлидир: **әввәл** одур ки, онлары үлүфә², палтар, силаһ вә дәрдајагылы (мал-гара) илә тәһһиз олунмуш вәзијәтдә сахламалыдыр. **Икинчи**, бөјүјү бөјүк јериндә, кичији кичик јериндә сахласын. **Үчүнчү**, јахшы хидмәт кәстәрмиш дилавәр, чәсур адамларын һәјат шәраитини јахшылашдырсын вә өлдүкдән сонра онларын ушағларынын гајғысына галсын. **Дөрдүнчү**, јағыдан гәнимәт алындыгда дүзкүнлүклә онлара версинләр.

Бундан сонра дејиләчәкдир ордунун дөрд фајдасы вардыр: **1) падишаһын гүвәтли вә һејбәтли олмасы; 2) јағылары дәф етмәк; 3) рәијјәти әмин-аманлыгда сахламаг; 4) јоллары оғрулардан, отлаг јерләри вәһши һејванлардан горумаг.**

Падишаһын јағысы (дүшмәни) олмуш олса, дөрд шеји көзләмәлидир: 1) мугәрибә етмәјә гүдрәти чатмазса, сүлһ тәләб етмәлидир (сүлһү тәләб етмәк даһа да вачибдир); 2) мугәрибә едәрәксә, һәрби тәдбирләр көрмәли, мугәфиг (дөјүш) јери вә вахты тә’јин едиб гошуну јахшы вәзијјәтдә сахламалыдыр; 3) әввәлчә ишинин нәтичәсинин пис олачағыны нәзәрдә тутмалыдыр ки, ахыры јахшы олмуш олсун. Јағы гәләбә чаларса, ону (арадан апармаг үчүн) тәдарүк көрмәлидир. Өзүнүн гадын вә ушағлары, гошун, хәзинә, әмлакы вә рәијјәтин еһтијат ишләрини көрмәлидир; 4) јағы үзәриндә гәләбә чалмыш олса, өзүнү өјмәмәли, тәләсмәмәли, еһтијаты (нәзәрә алмалы), ағыллы, әдаләтли, дүшүнүлмүш план әсасында ишләрини сонә чатдырмалыдыр.

Јағы олмаса падишаһ дөрд шејә риәјәт етмәлидир: 1) мугәрибә вахты олдуғу кими гошуну һазыр вәзијјәтдә сахламалыдыр; 2) јағынын гәфләти һүчүмүндән гафил олмамалыдыр; 3) кичик дүшмәни кичик сајмамалыдыр; 4) өлкәнин әтраф сәрһәдләрини (дөјүшчү) вә силаһдан бош гојмамалыдыр.

Бүтүн бу сөзләрин һамысы гылынча аиддир.

Лакин гәләм 4 тајфанын (зүмрәнин) әлиндә олмалыдыр: **1) дин әһли, һикмәт, астрономија вә тибб кими инчә елм сәһибләри; 2) бөјүк ишләр көрмүш шәхсләр, о чүмләдән вәзирләр, јарғулар³; 3) шаһын сөзләрини елә вә јағыја чатдыран вә јазан мүншиләр; 4) өлкәнин мәдахил вә мөхаричини сахлајанлар.**

Гәләмин дә дөрд фајдасы вардыр: 1) халг арасында Аллаһын јолуну горужуб сахласын ки, онда дөјишиклик олмасын; 2) кизли ишләри ашкар етмиш олсун; 3) елә сөзләр өјрәтмәлидир ки, јаддан

чыхмажан олсун; 4) эһали арасында дүзкүнлүҗү сахламыш олсун.

Падишаһын мөдахили дөрд шејдөн олур: 1) кечмишләрин вөрәсәлијиндән; 2) рәијјәтин малындан; 3) өзүнүн бачарығындан (әлдә едилән); 4) Аллаһын бөхш етдији.

Падишаһын ики чүр малы вардыр: 1) өз хассәсиндән; 2) падишаһын шәхси малындан.

Кечмишләрдән вә өз атасындан она чатанлар падишаһын хассәсинә дахилдир. Гәдим падишаһларын өлкәсиндән тапылмыш шејләр дә падишаһлыг малы һесап олунур.

Лакин рәијјәтдән алынан веркиләр дөрд тајфадан алыныр; 1) әкинчиләрдән; 2) тичарәт әһлиндән; 3) мал-гара саһибләриндән; 4) тәјјаратдан.

Әкинчи истәр варлы олсун, истәрсә јохсул, әкдикләри јер истәр бағ олсун, истәрсә јахшы торпаг вә су олмуш олсун, дөвләтти вә әкдији јер јахшы олмуш олса она бир версинләр (она үшр⁶ дејирләр). Лакин јер пис, әкинчи (јохсул кими) олмуш олса, ијирмидән бир версинләр (она үшрүн јарысы дејирләр). Јохсуллардан үлуфә вә хәрчи чыхдыгдан сонра, галығындан онда бир вә ја да ијирмидә бир версинләр. Үлуфә вә хәрчдән сонра бир шеј галмаса вә баша кәлмәсә, һеч бир шеј вермәсинләр. Габагларда гајда белә олубдур, сонралар вилајәтләр чоһалдығы үчүн бөлкү (иши дә) чәтинләшибдир. Рәијјәтин оланындан онда бир чыхмајынча (рәијјәт) өз малына саһиб дура билмирди. Адил вә (инсафлы) падишаһлар бујурмушдулар: әкин јерләриндән вә бағлардан кәлири илин јахшы, орта вә пис олмасы илә һесабласынлар ки, үшр вә ијирмидә бир веркинин мигдары, мәһсулун гијмәти нә баһа, нә учуз мүәјјәнләшдирилсин. Һәр илин һиссәсини мүәјјәнләшдириб, һә-

мин торпаг вә бағлара мүәјјән бәрат⁷ јазмышлар вә ону хәрач⁸ адландырмамышлар. Ил әрзиндә торпаг саһәси әкилмирдисә вә ја бағ мејвә вермирдисә онун хәрачы јары олур. Һәр бир нечә илдә әкин јерләрини вә бағлары јенидән јохлајырдылар. Абад олан јерләр хараба олмуш олса иди, хәрачы онун үзәриндән кәтүрүрләр... вә әкәр харабалыг јер абадлашдырылмыш олса. Бу ики чүрдүр. Әкәр 30 илдән ибарәт бир гәрн хараба олмуш олса, үч ил ондан һеч бир верки алмырлар. Сонра 10 ил мүддәтинә хәрачынын јарысы гәдәр (верки) алырдылар ки, һәмишә о јер абад галыр вә эһали мараг кәстәриди. Лакин јахын заманларда хараба галыб, сонра абадлашдырылыбса, онда зәрури хәрчләрини нәзәрә алсынлар. Һәмчинин әкин торпағы баға вә ја бағ, әкин јеринә чеврилмишсә нә аз, нә чоһ, о мигдарда дүзкүнлүк илә (верки) тәләб етсинләр.

Кечмиш падишаһлар мүәјјән сәбәбләрә кәрә әкин јерләринә вә бағлара хәрач (веркиси) гојмамышларса, ону “чәр” адландырырлар. О торпағын гијмәти баһа олур. Елә адамлар да олур ки, онун хәрачини силмишләр, бә’зи шәһәрләрдә она “исгат”,⁹ бә’зи јердә исә “мәзу”¹⁰ дејирләр. Елә адамлар да вардыр ки, доланачаг вә ја хәрач пулу олараг онларын идрари¹¹ үчүн гызыл мүәјјәнләшдиришдиләр. Бунларын һәр үчү, јә’ни чәр, исгат вә идрар ирси ола биләр вә (онлар) бир-бирләринә сата биләрләр. Бунлар халгын малы вә дәсткаһы һесап олунур. Вә ону һеч вахт кери гајтармазлар. Халгын малыны азалтмамаг үчүн Чинкиз ханын бөјүк јасасы еләдир ки, ону тәсдиг едибләр. **Иш көрүлән вилајәтләрин хәрачы үчүн (мүәјјән) ганунлар олмалыдыр. Һәр бир јердә о вилајәтә лајиг ганунлар олмалыдыр.** Бу

веркиләри падишаһын шәхси вәсаити үчүн алырлар. Лакин әксәр вахтларда мал вә тичарәт әһлиндән бир шеј тәләб етмәјибләр. Јалныз дејибләр ки, малын әслиндән падишаһа бир шеј версинләр. Вә һәр 10 динара бир тәсу¹² мүәјјән етмишдиләр. 240 динардан бир динар олур. Сонралар 120 динардан бир динар алмышлар. Ону “Мали тамға” адландырырлар вә Чинкиз хандан сонра тамға¹³ илә мөшһурлашмышдыр. Лакин мал-гара саһибләриндән дә гәдимдә бир шеј алмамышлар. Сонралар һәр доған вә сәһрада отлајан мал-гарадан бирини, ондан аз олдуда һәмән нисбәтдә гызыл алырдылар. Буну “мәрай”¹⁴ адландырырлар. Сонралар 50-дән бирини алмышлар. Падишаһ малы үчүн һәр бир јердә башга чүр алмышлар.

Лакин тәјјарат дөрд чүр олур: 1) елә мал ки, онун һеч бир вәрәсәси олмамыш олсун; 2) падишаһ малыны мәнимсәмиш олсун вә ја рүшвәт алдығы үчүн ондан бир шеј алмыш олсунлар; 3) буларғу¹⁵ тәләф олмуш вә ја итмиш шејләр; 4) өлүсү вә дириси вәрәсәси мә’лум олмајан ит-кин дүшмүш шәхсләр. Бунлардан һәр икиси, јә’ни мал саһиб кәлдикдә онун малынын өвәзи верилмәлидир. Бүтүн бунлар падишаһлыг малыдыр.

Лакин јағылардан вә өлкәнин дүшмәнләриндән тапылмыш шејләр ики чүрдүр: әввәл олур ки, гошунун әлә кечиртдији әсир, мал-гара, силаһ вә мал. Лакин баһадырлар шүчаәт кәстәрмәклә әлдә етмиш олсалар, онлара верилмәлидир. Галығындан бешдә бирини падишаһ өз еһтијаты үчүн кәтүрүб, галаныны гошун арасында бөлмәлидир. Сувариләрә ики (пај), пијадалара бир (пај) вермәлидир. Икинчиси исә, вилајәтдә су, торпаг, гарамал, мал кими (шејләр) гошун тапмыш олса, о, падишаһлыг малы һесап олунур.

Зәһмәт илә әлдә едилмиш мал дөрд чүр олур: 1) хараба јерләри абадлашдырмагдан әлдә едиләнләр. Јә’ни, ја абад олмајан, вә ја маликләрин һаггыны өдәдикдән сонра хараба галан јерләр; 2) гызыл, күмүш, дәмир, мирвари вә саир мә’дәнләрдән әлдә едилмиш олсун; 3) карханалардан, овзанлардан,¹⁶ ортаглардан¹⁷ гызыл илә алынмыш мүлкләрдән әлдә едилмиш олсун; 4) чөллүкдә вә дөңиздә овчулугдан әлдә едиләнләр падишаһа чатыр. Бүтүн бунлар падишаһын хассәсинә дахилдир.

Бүтүн (бу садаладагыларым) кечмиш падишаһларын гајдасыдыр вә бу јахын заманларда бир сыра дикәр веркиләр дә артырмамышлар. О да дөрд гисмә бөлүнүр: биринчи гисим, әмәләләрин маашы үчүн әлавә онда бир, онда ики алырлар. Икинчи гисим, хәрабатлардан¹⁸ вә овзанлардан алынан маллар; үчүнчү гисим, бә’зи сәнәтләрә гәбалә вермәклә веркини артырырдылар; дөрдүнчү гисим, узаг гоһуму оланларын вәрәсәлик һаггындан алынан веркиләр. Дүңја падишаһы вә онун уғуру буну бәјәнмишләр.

Падишаһлар дөрд верки нөвү алмагдан чәкинмишләр: 1) јоллар вә кәмиләр үчүн бач вә гафилә башчылары үчүн алынан; 2) гызыл вә күмүшүн тәләф олмасындан алынан; 3) эһалинин еһтијачы олан шејләри учуз алыб вә јенидән онлара баһа гијмәтә сатмагдан; 4) мүхтәлиф күнаһларына кәрә, о чүмләдән өлдүрүлмәси вә дөјүлмәси вачиб олан шәхсләрдән алынан верки.

Эһалидән чан веркисинә кәрә бир шеј алмајыблар. Јалныз о адамлардан алырдылар ки, онларын башга јоллары (динләри, тәригәтләри — С.О.) вар иди вә онлар аман истәмәјә кәлмишдиләр. Бу веркијә “кәзит” дејирдиләр. Бу (верки) мүсәлманлыг дөврүндә алынмыш-

дыр. Габагларда (Исламијәтдән габаг) ондан алмајыблар. Инди Бөјүк Јаса һөкмү илә алынган гопчуру алмаздылар. Инди дә Јасанын һөкмүнә көрә беш кәсдән алмазлар: 1) падишаһын веркиләрдән азад етдији адамлардан, о чүмлөдән алимләрдән вә әрқавунлардан;¹⁹ 2) гочалардан; 3) хәстәләрдән вә әлилләрдән; 4) ушаглардан.

Габагларда әкинчилик, тичарәт, дикәр ишләрлә мәшғул олмајан чаван вә гочаг кәнчләри бекар, ишсиз гојмаздылар. Ордуја лајиг оланлара силаһдан истифадә етмәји өјрәдәрдиләр ки, ордуја чәлб етсинләр. Јазы-позуја габилијјәти оланлара јазы өјрәдәрдиләр. Беләчә һәр ишә лајиг олан адамы о ишлә мәшғул едәрдиләр вә ишсиз гојмаздылар.

Бәхт вә рузидән тапылмыш маллар да дөрд чүрдүр: 1) падишаһа бағышланмыш маллар; 2) тәсадүфи тапылмыш хәзинәләр; 3) хидмәт мүгабилиндә кәтирилмиш пешкәш, һәдијә вә төһфә; 4) дикәр падишаһларын кәндәрдикләри зәриф вә гијмәтли маллар. Бунлар һамысы мөдаһил һесаба олунур.

Падишаһын мөхаричи барәдә бир нечә сөз.

Падишаһын хәрчи ики чүрдүр. Биринчиси, өзүнүн шәхси, хәссә хәрчи. Буну өз хәссә малындан хәрчләјә биләр. Ону падишаһлыг малына гарышдырмамалдыр, ајры сахламалдыр. Она вәрәсә олар. Гәнимәтләрин бешдә бири вә зәһмәт илә әлә кәлән, бәхтиндән вә ја рузиси бабәтиндән она чатмыш вә ја башга бир нөв илә она хәссә олмуш олсун.

Һәмин дөрд јол илә әлдә едилмиш малы 4 үсул илә хәрчләмәлидир: 1) өзү вә өвладларынын хәссә хәрчи; 2) она хидмәт етмиш адамлара верилән бәхшишләр; 3) бәзәк шәјләринин һазырланмасы; 4) она зәрури олмајан тикинти биналарына вә үрәјиндән кечән арзуларына.

Лакин падишаһ вәсаити олан малдан дөрд үсул илә хәрчләјә биләр: 1) гошун хәрчи вә падишаһа гуллуғ едәнләр үчүн, о чүмлөдән катибләрә, јарғучулар вә најибләрә. Онлар падишаһ малыны мөнимсәмәз, рүшвәт алмаз, әһалидән бир шәј истәмәз, падишаһ малына сәдагәтли олар; 2) кәлиб-кәдәнләрин вә елчиләрин хәрчи; 3) саһибсизләр, јохсуллар, атасыз ушаглар, әрсиз гадынлар, шәһәрләр вә вилајәтләрә лазым олан хәрчләр; 4) гәдимдә јоллардан кәтүрүлмүш јамларын²⁰ јенидән бәрпа едилмәсинә, јолларда һәр дөрд фәрсәнк мөсафәдә нечә нәфәр киши падишаһын бујуруғу илә онун ағзы мөһүрләнмиш кисәләрдә гојулмуш мөктубларыны миник һејванлары илә вилајәтләрә хәбәр кими апарырдылар вә һәр дөрд фәрсәнкдә чамаат миник һејванлары үзәриндә јәһәр үстдә отуруб, кисәни јерә гојмадан кечәни-кечә, күндүзү-күндүз дәмәјиб (ону) мәнзилә чатдырылар. Чохлу адам бир јердән дикәр јерә вә ја ордуја кедирдиләр ки, һәр бир шәһәр вә ја вилајәтдә падишаһлыг малындан һазыр вәзијәтдә олан миник һејванларына отуруб вә рәијјәтә улағ үчүн (ат тутдуғу үчүн) зәһмәт вермәздиләр.

Падишаһ дөрд нөв малы әлә кәчирмәзди: 1) дикәр падишаһларын хејир әһлинә вердији маллар (хејрат); 2) јетимләр малыны; 3) гајытмаларына үмид олан иткин дүшмүш шәхсләрин малы, әһалинин әманәтләрини; 4) вәгф малы. Бөјүк хејир ишләр үчүн вәгф едилмиш мал. Падишаһлар белә малларын мөнимсәнилмәсинә јахшы бахмаздылар. Онлар бујурардылар ки, е'тибарлы адам о вәгф малларындан хәбәрдар олсун. Әкәр вәгф етмиш олсалар, ону хејрата вә вәгф едән шәхсин шәртләринә әсасән сәрф етсинләр. Әкәр вәгф малы батил вә ја аз олдугу үчүн сәрф едилмәси

мүмкүн олмајыбса, ону јохсуллар, башсыз галмышлара, хәстәләрин мүаличәсинә, көрпүләр вә рәбатлар салынмасына вә дикәр еһтијачлара сәрф едәрдиләр. Гојмаздылар ки, һәр кәс ону истәдији кими мөнимсәсин.

Сөзләрин башы будур вә һәр бирисинин шәри едилмәси узун чәкәр. Бујурсалар онлары да демәк олар. Бундан өнчә падишаһлар бу гајда илә һәрәкәт етдикләри үчүн вилајәтләр абад, һәрбчиләр, рәијјәт асудә идиләр вә мөхарич мөдаһилдән даһа аз иди, хәзинәләр исә мал илә долу иди вә вар-дөвләт гојурдулар, јахшы ад газанырдылар. **Аллаһ-гәала падишаһ вә падишаһзадәјә гүввәт вә дөвләт кәндәриди ки, һансы јол јахшыдырса, о јол илә падишаһлыг етмиш олсунлар вә бәндәләри асудә едирдиләр. Бу дүнјада јахшы ад, Аллаһ-гәала үчүн исә чохла саваб вә музд һасил едирләр.**

Илләр боју даими олсун. Јазылды 757-чи илин шаввал ајында (сентјабр, 1356).

Гајнаг вә изаһлар

1. Мәчмүе-је рәсаел әз тә'лифатә... Хачә Нәсирәддин Мөһәммәд Туси. *Тегран*, 1335 (1956), сәһ. 28-35.
2. Улуфә — Дөвләт мө'мурларынын миник һејванлары үчүн рәијјәтдән алынған јем.
3. Јарғу — Түрк сөздүр. Сорғу-суал едән, чинајәтқары диндирән мүфәттишә дејилрди.
4. Хәссә — Шаһа мөхсус дашынан вә дашырмајан мүлк вә мала дејилрди.
5. Тәјјарат — Зәһмәтсиз әлдә едиләр, шаһын һазыр вә мөвчуд вар-дөвләти.
6. Үшр — Алынған веркинин онда биринә дејилрди.
7. Бәрат — Мааш мүгабилиндә јазылы

- гәбз (барат) вәситәсилә алынған пул.
8. Хәрач — Падишаһ вә ја һаким тәрәфиндән рәијјәтдән алынған торпаг вә ја бағ веркиси.
 9. Исғат — Торпаг үзәринә гојулмуш хәрач вә веркинин ләгв едилмәси.
 10. Мөзу — Верки вә хәрачдан азад едилмиш торпаг.
 11. Идрар — Тәгаүд, мадди јардым, мөвачиб.
 12. Тәсу — Дөрд арпа ағырлығы, ијирми дөрддән бир. Әрәбчә тәсүч дејилрди.
 13. Тамга — Шәһәр даһилиндә тачирләр өз малларыны сатаркән вә ја шәһәрә кириши дарвазаларында, јол кечидләриндә тачирләрдән малларына көрә алынған верки.
 14. Мәраи — Мәр'и сөзүнүн чәминә дејилрди. Гојунларын отлағларда, чәмәнликләрдә отламасы үчүн алынған верки.
 15. Буларғу — Саһибсиз мал вә әмлақы горујан шәхс.
 16. Ован — Сәнәтқар вә е'малатхана ишчиләринә дејилрди.
 17. Ортаг — Шәрик демәкдир.
 18. Хәрабат — Шәрабхана, тирјәкхана, гумархана, мејханаја дејилрди.
 19. Әрқавун — Әркәвүн, кәнд рәиси, християн, биринчи шәхс, тајфа башчысы.
 20. Јам - Јолларда мүәјјән фасиләләрдә гојулмуш ата, сүр'әтлә кәдән гәсидин мөктубу апармағ үчүн миндији ата дејилрди.